

DR. PHD SCHLETT ANDRÁS:
Menedzseri „forradalom” és innovációs kényszer:
kitörési pontok a Kádár-korszak mezőgazdaságában

Abstract

The aim of the essay is to demonstrate the characteristics of industrial like productive systems gaining ground in the Hungarian agriculture from the beginning of the sixties. In course of this the article concentrates upon the emphasis and analysis of those factors which determined the offset and development of the new production organising form in special way. It presents what role industrialising played in the evolution, successes and failures of the given development models, and what agent role it played in the enterprise system established in the sixties and seventies and in the organization of different integration forms. In the end the history of industry like agriculture – as an outbreak attempt – can partly give an answer to the deeper correspondences of the operational problems of the socialist economic system.

1. Bevezetés

A magyar progressziót az egész XX. században súlyosan megosztotta az agrárium, és az agráriusok sorsa. A polémia a kisbirtok-nagybirtok kérdésében kristályosodott ki. A nyugati típusú szövetkezeti forma, amely Európában a 18. század óta terjedt, általános virágkorát a 20. században érte el. Magyarországon az önálló gazdálkodók egyesülése azért, hogy tőkéjük, mozgásterük és lehetőségeik megnőjenek, a Horthy-rendszerben a nagybirtok ellenállásán, a szocializmusban a szovjet kényszeren bukott meg.

1956 után az agráriumban az életszínvonal és a termelés hatékonyságának a javítását célzó politika mellett a nagyüzem legitimációja, fejlettebb mivoltának az igazolása volt a másik, előbbihez szorosan kapcsolódó cél. A hatvanas évek elejére a szövetkezetesítés következményeként ugyanakkor jelentősen csökkent a mezőgazdasági termelés. Nyilvánvaló volt, hogy komoly fejlődés, az ellátás biztosítása, az életszínvonal növelése az új feltételek között csak teljes technológiai rekonstrukció révén valósulhat meg (Orosz 2003).

Az 1960-as évek elejétől kezdődő technikaváltás a magyar mezőgazdaságot a világ élvonalába emelte. A változások leglátványosabban a hozamok növekedésében mutatkoztak meg. A termelés megsokszorozódását segítette elő a nagy hozamú fajták elterjedése, az intenzív technológiai eljárások meghonosodása.

2. Kitörési pontok

A korszak reformerei a hatalmi központot nyugtatandó, a „*mindennek meg kell változnia, hogy minden változatlan maradhasson*” elvet hangoztatták, s az új gazdasági mechanizmus bevezetése mellett érveltek. Az agráriumban sem volt ez másként. A hatékonyság növelésével az új innovációk nem ássák alá az állam befolyását, hanem éppen növelik azt - hangsúlyozták. A '60-as évektől az agrármodernizáció megvalósításában nagy hangsúly került a vállalati vezetők, a kialakuló szocialista menedzserréteg szerepére. Nekik azonban

* Docens – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar.

végig számolniuk kellett a tulajdonos állam elvárásaival és közvetlen beavatkozásainak lehetőségével.

A szocialista ideológia az agráriumban is a termelési arányok átalakítása, a magasabb termelékenységű szegmensek előretörése, a kibocsátás gyors növekedése irányába hatott. Az új termelési rendszerek bevezetésével valóságos technikai, technológiai forradalom kezdődött a magyar mezőgazdaságban, aminek fő motívuma a politikai megfelelés és a gazdasági racionalitás ellentmondásának a kiküszöbölése lett. Ennek folyamán az uralkodó *szocialista* ideológiai megközelítésekhez illeszkedően, próbálták nyugaton működő termelés-szervezési rendszereket meghonosítani. A magyar mezőgazdaság az 1960-as évektől nemzetközi viszonylatban is kimagasló eredményeket ért el, és különösen igaz ez két területre: a baromfityezésre és a kukoricatermesztésre. E területeken a gazdasági (termelési) profil és a politikai profil jól összeegyeztethetővé vált (Romány 1998).

Mivel a tervirányításon belüli és kívüli logika eltért nem kis előnyt jelentett, hogy a baromfihús-termelés területén értékítéletük egyezett, s így a végtermék a világpiacon is jól eladhatónak bizonyult. Nyugaton a baromfiágazat iparszerűsítésével az '50-es években óriási technológiai forradalom zajlott le, melynek következtében jelentősen növekedett a kibocsátás. A magyar nagyüzemi állattenyésztésben a legprogresszívebb szerepet a vizsgált időszak végéig a baromfitartás töltötte be, színvonalában legközelebb került a termelésben élenjáró országokhoz. A baromfitartás révén világméretben is számottevő szerephez jutottunk a mezőgazdaság innovációjában. A jelentős belső kínálat és az aránylag olcsó ár következtében a hazai baromfihús- és tojásfogyasztás ugrásszerűen emelkedett, s 1985-ben egy főre vetítve hazánk a világ első öt országa között foglalt helyet.

Működő példát találtak a nagyüzemi mezőgazdaságban a monokultúrát jól tűrő kukoricatermelési rendszerekben. Hazánkban a kukorica, a szántóföldi növénytermesztésben is meghonosodó termelési rendszerek elsősorú növénye lett. A legfőbb tulajdonsága, amely erre alkalmassá tette a jó monokultúra-tűrés. Az átlagtermés 1970-től 1980-ig 25%-kal emelkedett hektáronként.

A baromfiprogram sikeressége a „méretgazdaságosság pozitív hatásába” vetett hit továbbbi erősödéséhez vezetett s rányomta a bélyegét a termelés, a mezőgazdaság szektorális arányainak átalakítására. Amint a tevékenység jellegéhez sok esetben nem igazodó nagyvállalati keretek nem voltak hatékonyak, sok hátránnyal járt a termékszerkezet ilyen irányú átalakítása is. Máskor a termékek sajátosságai miatt nem érvényesülhettek a nagy szervezet, zárt technológiai rendszerek, specializáció előnyei, mint például a juhászat esetében.

A kiemelt vállalatok a termelési rendszerek létrejöttével egyes járulékos ipari termékek, alkatrészek gyártásának megszervezésében is kulcsszerepet vállaltak. Az ipari termékek gyártásának és értékesítésének során az ilyen típusú termékek tervezésének és előállításának rendszerelvű megközelítését, s az elterjedt iparszerű növény- és állattenyésztési rendszerek fő követelményeihez való igazítását hangsúlyozták. Ennek kivételes nagy előnye az volt, hogy e termékeket a termelési rendszerek fontos, kapcsolódó elemeként tervezték, és elsősorban a partnergazdaságokban szervezeten értékesítették.

3. Lojalitás és kompetencia

A közgazdasági irodalom az innovációra való képtelenségben – új technológiák kellően gyors kifejlesztésének a hiányában – látja a szocialista gazdasági rendszerek végső összeomlásának az egyik fő okát, a Szovjetunióban és a többi szocialista országban. Ez a kudarc közvetlen kapcsolódik a Kornai János által leírt puha költségvetési korlát szindrómához, aminek az erőforrás-korlátosság, a paternalizmus, az árrendszer művi összekuszáltsága, az

értéktörvényen elkövetett erőszak képezte a fő tényezőit. Ezek a tényezők a gazdaság és a társadalom mezo- és a mikroszférában, üres általánosságok, felületi megnevezések, zéró nagyságrendűvé zsugorított, „széjjelmázolt felelősség”, mellébeszélés, másra hárítás, illetve ködösítés formájában fejtették ki romboló hatásukat.

Lehet-e innováció a szocializmusban? S ha általában nem is lehet, akkor mi volt az innovációs szigetek titka? Miért nem tudtak a szigetek szárazföldre egyesülni, s mi okozta végül is a szocializmus bukását?

Schumpeter az innovációnak öt alapesetét különbözteti meg:

- Új – tehát a fogyasztók körében még nem ismert – javaknak vagy egyes javaknak új minőségben való előállítására.
- Új, tehát a kérdéses iparágban még gyakorlatilag ismeretlen termelési eljárás bevezetése, amelynek azonban semmiképpen sem kell új tudományos felfedezésen alapulnia, és amely valamely áruval kapcsolatos új kereskedelmi eljárás is lehet.
- Új elhelyezési lehetőség, vagyis olyan piac megnyitása, amelyen a kérdéses ország iparága ez ideig nem volt bevezetve, akár létezett a piac korábban is, akár nem.
- Nyersanyagok vagy félkészárúk új beszerzési forrásainak megnyitása: ismét mind-egy, hogy ez a beszerzési forrás korábban is létezett, csupán nem vették figyelembe, illetve nem tartották megfelelőnek, vagy pedig először kellett kialakítani.
- Új szervezet létrehozása – például monopolhelyzet teremtése trösztösítéssel – vagy megszüntetése.

A szocialista innováció alacsony színvonalát nem csak sok tényező magyarázza, hanem ezek a tényezők bonyolult, hierarchikus viszonylatban voltak egymással. A szocialista innováció logikája így néhány kérdést tesz fel elméleti szinten:

- volt-e az innovált terméknek valamilyen sajátossága, aminek alapján közelebb esett a haditermékhez, mint a polgári termékhez?
- játszhatott-e különös szerepet e termék az alapfontosságú olaj beszerzése érdekében?
- képes volt-e az innovátor visszaszorítani a jövedelemlefölöző költségvetést annyira, hogy érdemes legyen belevágni a költséges és kockázatos innovációba?
- milyen politikai erővel kellett rendelkeznie ehhez az innovátornak?

Az innovációs szigetek részben ismert termékeket a hazaihoz képest jobb minőségben állítottak elő, részben hazai fajtát sikerült létrehozni egyes területeken, az iparszerű zárt rendszerű baromfitermelés például ekkor még új termelési eljárásnak számított Magyarországon. A szovjet piacra dollárelszámolásban eladott agrártermék tehát újnak volt tekinthető, a német tenyészállat import jó minőséget biztosított a tenyésztésben, valamint a szervezeti rendszer célszerűen adaptálta a kapitalista gyakorlatot a szocialista környezethez. Az élelemfélék között a hús félig polgári, félig biztonsági (stratégiai-hadi) terméknek számított, mivel érte olajat lehetett kapni a KGST-ben.

A KGST az elfogadható minőségű (tárolható, ill. feldolgozható) élelmiszereknek korlátlan felvevője volt. Mivel a húsert és gabonáért a Szovjetunió energiahordozókkal fizetett, vagy a dollár-elszámolású forgalomba számította be, ez az export gazdaságos is volt.

Az innovátoroknak erős politikai tőkével kellett rendelkezniük, hogy sikeresen küzdjenek meg helyi-, vagy felsőbb szintű gáncsoskodásokkal. A szocializmus posztstálini korszakában a menedzserek a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke kedvező kombinációit birtokolták. Kedvezőbbet, mint a politokrácia, amely kulturális és társadalmi tőkét tekintve némiképp erősebb, de gazdasági potenciálja kisebb. A kiemelt vállalatok számos területen monopolhelyzetet élveztek, s vezetői rendelkeztek a kulcsfontosságú termelési tényezők fölötti kontrollhoz nélkülözhetetlen technikai kulturális tőkével, amely erős nyomásgyakorló képességgel járt. A technokrata vezetők nagy súlyt fektettek a személyes kapcsolatok kiépítésére és fenntartására a politikai vezetésben, tudva, hogy ezeknek a kap-

csolatoknak, az informális különalkuknak a gazdasági problémák megoldásában, illetve a vállalat sikerességének biztosításában lényeges szerepük lehet. Kimagasló szerepük kivívásához, olyan egyedi mentességek és lehetőségek vezettek, mint a profilkötöttség alóli mentesség, vagy az önálló exportjog megadása. Ezek tették lehetővé a kiemelt gazdaságok számára, hogy innovációs bázisként, rendszerszervezőként jelentős bevételre tegyen szert.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a rendszer alapvonásainak megtartása mellett csak nagy nehézségek árán volt képes megszabadulni annak diszfunkcionális vonásaitól. Látható, hogy a feltett kérdésekre adott mindegyik válasz különleges feltételt képez: nem lehet mindegyik termék stratégiai termék, csak néhány lehet az, nem lehet mindegyik vállalat kiemelt vállalat (s igazgató KB tag), csak néhány lehet az, nem tud mindegyik termelékeny vállalat szembezállni a bürokratikus irányítással, csak néhány lehet kivételes helyzetben, így világos, hogy az innováció a szocializmusban nem lehet szabály, csak kivétel.

A kiemelt vállalatok működését a szocialista gazdaságszervezés diszfunkciói elleni – olykor heroikus – küzdelem jellemezte. Ezt a küzdelmet, a piacgazdasági elemek alkalmazását ugyanakkor a gazdaságok vezetőinek a politikai hatalomba való integrálódása tette lehetővé. Eközben a kedvezményekért (monopóliumok, szubvenciók) cserébe elfogadták, a hatalom által kijelölt korlátokat. Ezek a vállalatok így valójában a rendszer tartópilléréként viselkedtek, valós érdekeik – számos piacokonformabb elem bevezetése ellenére is – nem a verseny a piac felé vittek, hanem a kevésbé hatékony túlelosztás, a monopoljogok – mint diszfunkciók – fenntartása, a politika és a vállalat összefonódása felé.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a sikeres vállalatok (kombinátok, állami gazdaságok és termelőszövetkezetek) egyre nagyobb területeket integráltak, hatalmas termelési volumeneket hoztak létre, úgy a mezőgazdaság, mint az élelmiszeripar és különféle ipari tevékenységek fejlesztésével. Gesztorgazdaságként nagy szerepet vállaltak a termelési rendszerek kialakításában. A létrejövő termelési rendszereken keresztül biztosították a korszerű technika és technológia széles körű elterjedését, illetve hozzáférhetőségét, mai divatos szóhasználatlalt a technológiatranszfert.

4. Rendszerválság

A magyar mezőgazdaság fejlődését a XX. század második felében a közvetlen (üzemanyag) és közvetett (műtrágya, növényvédő szer, gép stb.) energia bevétel rohamos növekedése jellemezte. Az ipari eredetű, illetve feldolgozású anyagok részaránya a mezőgazdaság összes anyagfelhasználásán belül az 1960-as évek elején még elenyésző volt, de az 1980-as évek közepére megközelítette a 60 százalékot. Ezt kísérte továbbá a birtokstruktúra gyökeres átalakulása, a koncentráció, centralizáció, méretnövekedés és ezzel együtt a diverzitás, a sokszínűség drasztikus csökkenése. (Varga 2008)

Míg a hatvanas évek növekedési feltételeit a viszonylag olcsón és bőségesen rendelkezésre álló termelési tényezők megléte, akkumulálódása, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, az ebből adódó piacbővülés jellemezte, a '70-es és '80-as évek világgazdasági változásai felnyitották, és láthatóvá tették a gazdálkodási rendszerek gyengeségeit (Barát 1994). A nagyüzemi mezőgazdaságban kialakított iparszerű termelés és technológia az új helyzetben erősen energia- és iparianyag-igényes módszernek bizonyult.

A magyar mezőgazdaság lendülete a nyolcvanas évek közepén megtört. Ennek okai jó részben az ágazaton kívül keresendők. Részben rendszer-specifikus okok, ami azt jelenti, hogy maga a rendszer került általános válságba, és onnan vont el, ahonnan tudott, nálunk a mezőgazdaságból. Az energia- és nyersanyag-árrobbanás gyökeresen átrendezte a magyar külkereskedelem árviszonyait. A világpiacon ármegmozgások, ha késleltetve is, de a rubeleltszá-

molású forgalomba is begyűrűztek, az ötéves, csúszó árbázisra való áttérés következményeként. Ennek nyomán 1975-ben, ebben a relációban az import árszínvonala több mint 25%-kal nőtt, az energiahordozóké, pedig megkétszereződött (Bekker 1995). Ez jelentősen kihatott az energiaigényes mezőgazdasági rendszerek költségigényére. Kinyílt az agráröllő, erőteljessé vált a közvetlen költségvetési elvonás is.

Az adók és az elvonások összege a 70-es évek közepétől 1989-ig a mezőgazdaságban háromszorosára, az élelmiszeriparban két és félszeresére emelkedett. A növekedés csak részben tulajdonítható a termelés bővülésének, hiszen a bruttó termelési érték ugyanezen idő alatt csak 2,3, illetve 1,9-szeresével nőtt, nagyobb részben a költségvetés szigorodásából adódott. Az elvonások üteme a támogatásokénál is jobban emelkedett, ezért ha az összes támogatást és az összes elvonást figyelembe vesszük, az élelmiszergazdaság 1980 óta nettó befizető volt.

A másik ún. rendszer-közömbös ok, hogy túltermelési válság alakult ki az agrártermékek világpiacán, a tőkés országokba történő eladásokban az élelmiszerek ára jelentősen csökkent, és bekövetkezett az élelmiszerek viszonylagos leértékelődése. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek konvertibilis valutaszerező ereje legyengült, stratégiai szerepük megkérdőjeleződött. Az átalakuló világ gazdaságban az 1980-as évek eleje óta már nem hatékonyságok versenyeztek a világpiacon, hanem támogatási politikák és kondíciók. A világ gazdasági változások előhírnökeként az Európai Közösség által az integrációba beemelt közös agrárpolitikával, Nyugat-Európa felé már 1970-től bezárultak a még meglévő exportlehetőségek.

A kibontakozó adósságválság miatt nem került sor a szerkezet átalakításához szükséges lépések megtételére. Néhány piacokonformnak gondolt szabályozási változás volt hivatva arra, hogy kedvezőbb folyamatokat indítson el a későbbi szerkezetátalakítás felé. E lépéseket azonban háttérbe szorította az importvisszafogás kényszere és az a kényszer, hogy – függetlenül egy-egy tevékenység gazdaságosságától és szerkezeti hatásától –, ami konvertibilis valutáért eladható volt, azt kellett termelni. Így volt ez az agrártermékek esetében is.

Irodalomjegyzék

- Barát M.* (1994): A magyar gazdaság vargabetűje. Aula. Budapest.
- Bekker Zs.* (1995): Rendszerválság. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970–1990 között. Aula. Budapest.
- Csizmadia E.* (1981): Folytonosság és változások agrárfejlődésünkben a nyolcvanas évek elején. Agrártudományi Közlemények, 40.
- Fertő et. al.* (1991): Az agrárrendszer válsága és a kibontakozás lehetőségei. In: Jelentések az alagútból. Budapest.
- Kaposi Z.* (2007): A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdasági rendszer időszakában. In: Botos Katalin (ed.): 1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában. SZTE Gazdaságtudományi Kar. Szeged.
- Orosz I.* (2003): A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban a XIX–XX. században. Múltunk, 2.
- Romány P.* (1998): Reform az agrártermelésben, reform az agrárpolitikában. In: Gunst Péter (ed.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Varga Zs.* (2008): Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében. In: Majtényi György és Szabó Csaba (ed.): Rendszerváltás és Kádár-korszak. Kossuth Kiadó. Budapest.